

TRADICIJSKA ARHITEKTURA OZALJSKOG KRAJA

DUNJA MILOŠEVIĆ-ZELIĆ

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture
41000 Zagreb, Mesnička 49

UDK 39
Izvorni znanstveni rad

Građa o arhitekturi ozaljskih sela nastala je prigodom interdisciplinarne istraživačke akcije provedene 1983. god. Akcija je bila poduzeta s ciljem da se prikupi dokumentacija i prouči mogućnost zaštite etnoloških spomenika na području okolice Ozlja. Osim iznesene tipologije stambenih objekata autorica ukazuje na odnos suvremenika (vlasnika kuća, stanara, općinskih službi) prema tradicijskoj arhitekturi, te s tim u vezi sugerira i odgovarajuće modalitete zaštite.

1.

Kada govorimo o tradicijskoj arhitekturi, moramo spomenuti poduzeta istraživanja akcije zaštite, koja se provode već duži niz godina pod nazivom »Istraživanje i fiksiranje stanja etnoloških spomenika u cilju prikupljanja dokumentacije i proučavanja mogućnosti njihove zaštite na području SR Hrvatske«. Inicijator ove akcije je Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, financijer je RSIZ kulture, a odvija se uz aktivnu suradnju svih zavoda za zaštitu spomenika kulture u SR Hrvatskoj.

Tako je 1983. god. u suradnji s Republičkim zavodom za zaštitu spomenika kulture, Regionalnim zavodom, Etnografskim muzejom iz Zagreba, Gradskim muzejom iz Karlovca i Narodnim sveučilištem iz Ozlja, ovom akcijom bilo obuhvaćeno područje općine Ozalj, gdje je izvršena osnovna evidencija (tj., osnovni uvid u postojanje i karakter etnološke građe na terenu) i inventarizacija (tj. obrada objekata i pokretnih predmeta prikupljanjem primarne dokumentacije). Budući da sam od početka sudjelovala u ovoj akciji, kao etnolog-konzervator, svoje izlaganje temeljit ću na iskustvima ovog terenskog rada.

Samo istraživanje spomeničkih vrijednosti seoskih cjelina i stambenih objekata trebalo bi se (što najčešće nije slučaj), provoditi radom ekipe interdisciplinarnog sastava, obzirom da on daje stanovitu garanciju da će veći broj stručnjaka različitih struka dati objektivniju ocjenu spomeničkog značenja objekata. Na prikupljanju i ispitivanju terenske građe radila je ekipa sastavljena od etnologa, povjesničara umjetnosti, arhitekata i fotografa. Napominjem da smatram neophodno potrebnim i sudjelovanje sociologa, po potrebi arheologa, kao i učešće studenata etnologije i arhitekture, no to je zbog ograničenih financijskih sredstava u realizaciji ovog projekta bilo neizvedivo. Etnolozi su brojčano bili najzastupljeniji, pa su etnolozi-kustosi obrađivali nepokretne objekte tradicijske arhitekture.

Nakon izvršene osnovne evidencije odabran je određen broj objekata tradicijske arhitekture, koji je arhitektonski snimljen, dok je fotografsko snimanje bilo obavljeno već u prvoj fazi rada.

Problematikom zaštite spomenika tradicijske arhitekture, prikupljanjem građe, metodama istraživanja spomeničkih vrijednosti seoskih cjelina, bavilo se mnogo ustanova u Jugoslaviji, a održana su i brojna savjetovanja na tu temu. No, nepostojanje kriterija, tj. teoretskih osnova od kojih bi se polazilo u ocjenjivanju spomeničkih vrijednosti seoskih cjelina, koči rad službe zaštite¹⁾, a još uvijek je aktualan apel Tomislava Premerla iz ne tako davne 1975. godine, kada je ukazavši na pojavu iščezavanja objekata narodnog graditeljstva naglasio da je »potrebna što hitnija i potpunija evidencija etnoloških spomenika, njihova znanstvena sistematizacija, bibliografija i napokon publiciranje građe, naročito iz najugroženijih krajeva.«²⁾ Dobro je poznat projekt Jugoslovenskog instituta za zaštitu spomenika kulture, pod nazivom »Eksperimentalni primer utvrđivanja spomeničkih vrednosti seoskih naselja« za selo Trg kod Ozlja. Financijska pomoć Fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti SR Hrvatske omogućila je da se dobiveni rezultati 1968. godine objave.³⁾ U istraživanju su sudjelovali, osim etnologa i geografa, historičar, povjesničar umjetnosti, arhitekti i fotograf.

2.

Općina Ozalj smještena je u zapadnom dijelu SR Hrvatske, na samoj granici prema SR Sloveniji: zauzima 276 km² površine, te se po veličini ubraja u manje općine SR Hrvatske. Prema podacima iz 1975. god. na području općine živjelo je oko 17.000 stanovnika, a prema podacima iz 1981. god. svega 14.144 stanovnika, te je evidentno da je broj stanovnika u stalnom opadanju, a razlog je izrazito niska stopa priraštaja i privremeno ili stalno iseljavanje stanovništva u privredno razvijenija područja.

Tabela

*Društveno-ekonomski razvoj opština SFRJ
knjiga 1, Ekonomika, Beograd 1982⁴⁾*

Stanovništvo, domaćinstva i stanovi, prema popisu iz 1981. god.

Opština: Ozalj

Ukupno: 14144 stanovnika

Na privremenom radu: 1017 (inostranstvo)

Članovi porodice lica na privremenom radu: 310

Stanovnici koji su popisani u jednom od naselja ove opštine a nisu stalni stanovnici toga naselja:

— borave ili pohađaju školu: 161

— zatečeni iz drugih razloga: 28

Domaćinstva: 4051

Stanovi i druge nastanjene prostorije:

— ukupno 4689

— od toga za stalno stanovanje: 4318

1. Nadežda Pešić Maksimović: »Zajedničko rešavanje problema zaštite spomenika etnološkog značaja« — Zb. zaštite spom. kult. XI, Bgd., 1960, str. 353.
2. Tomislav Premerl: »Zaštita spomenika arhitekture i odnos prema kulturnom nasljeđu« — Godišnjak zaštite spom. kult. Hrvatske, 1/1975, str. 33.
3. Selo Trg kod Ozlja: Jugoslovenski institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd, 1969.

Drastične posljedice egzodusa stanovništva mogu se primijetiti već na prvi pogled tijekom terenskog rada na primjeru sela Žakanje, gdje su najstariji objekti u ruševnom stanju prije svega zbog napuštenosti, jer vlasnici žive u Australiji i Kanadi, ili npr. u Martinskom Vrh u vlasnici žive u SAD. Stanovnici su se selili u doba krize, raspada zadruga, i to su često odlazile čitave obitelji (prvo muški članovi, braća, kasnije i žene) u valovima, nakon I svj. rata.

Danas se mladi nakon školovanja zadržavaju ili u Karlovcu ili u Zagrebu, dok domaćinstva ostaju napuštena.

3.

Nakon izvršene osnovne evidencije objekata tradicijske arhitekture na ozaljskom području možemo zaključiti da je, u usporedbi s podacima iz 60-tih godina, sačuvan manji broj stambenih objekata. Stalni trend iseljavanja, napuštanja sela, migraciona kretanja prema većim centrima, ostavljaju svoj biljeg na izgledu i životu tih sela.

Najstariji su objekti gotovo u pravilu građeni od tesanih planjki (hrastovih), iznutra premazanih smjesom od ilovače i slame, te na kraju okrećenih, spojenih na tzv. »hrvaške vugle« (poznat naziv »vugli na krstaše« ili na »križake«). Temelji su od kamena lomljenjaka gdje se vješto koristi nagib terena za dobivanje još jedne prostorije, tzv. »pivnice«, »zidanice« — podruma.

Krovište je redovito dvostrešno, s poluskošenim zabatima i pokrovom od slame — »škope«. Prostor krovišta, tzv. »najža«, »naiža«, upotrebljava se kako za odlaganje stvari, tako i za sušenje mesa, kukuruza i drugih proizvoda.

Stambene objekte možemo podijeliti na osnovi tri kriterija:

1. prema karakteristikama gradnje, odnosno majstorima koji su unosili razne elemente arhitekture iz svojih krajeva;
2. prema položaju trijema (»ganjka«, »pristešaka«);
3. prema broju i rasporedu prostorija, gdje se može pratiti razvoj kuće od jednodostorne, pa sve do proširene.

Sami stanovnici i danas percipiraju podjelu na »starinske« i one »nove«, temeljeći to razlikovanje prema tehnici izrade samog ugla. Prilikom terenskog rada vrlo često sam od kazivača čula kako je kuća s »hrvaškim« uglom stara, a ona s »nemškim« novija. Ili, u slučajevima kada su stijene na objektu (bilo gospodarskom ili stambenom), spojene na »hrvaške«, i u drugom dijelu na »nemške« ugle, protumačeno mi je da je to posljedica naknadnih dogradnji (primjer u Jasenovici, k. br. 7.). Dakle, ako uvjetno podijelimo objekte tradicijske arhitekture prema karakteristikama gradnje, odnosno majstorima, gdje se utjecaj samog graditelja osjeća, kako u izboru konstrukcije, materijalu i načinu ugradbe, građevinskom zanatstvu i tehnologiji, te u posebnom likovnom izrazu, možemo razlikovati sljedeće grupe:

- a) stariju
- b) mlađu ili posavsku (katnice, prizemnice s nemškim uglima)
- c) kuće s elementima prenesenim iz susjednih krajeva

Okućnica kuće u Tomašnici, Potočko Selo 4 (snimio N. Vranić)

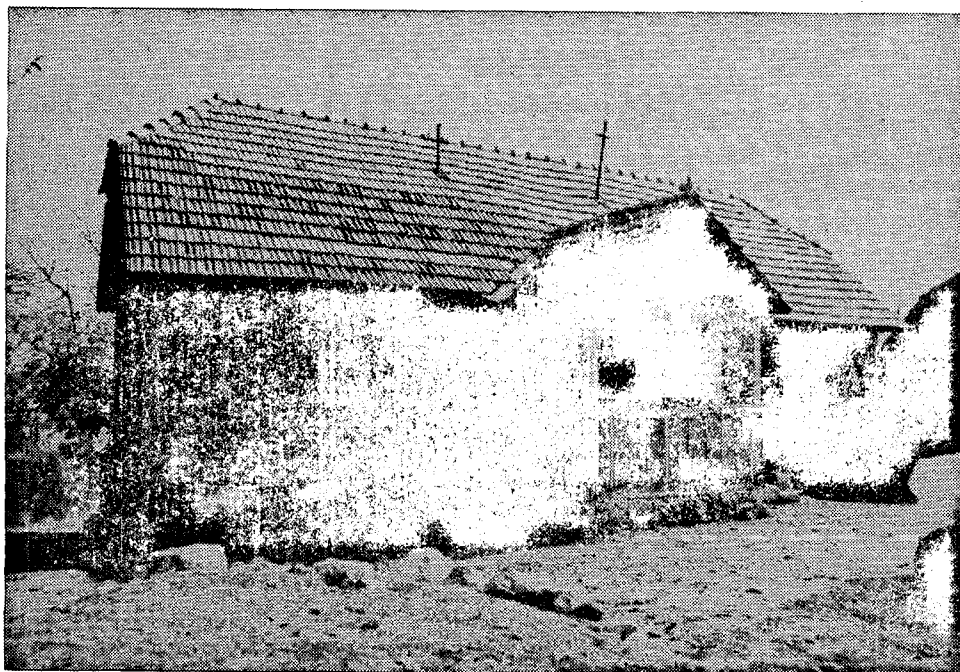
Stambeni objekt, Jasenovica br. 7 (snimio N. Vranić)

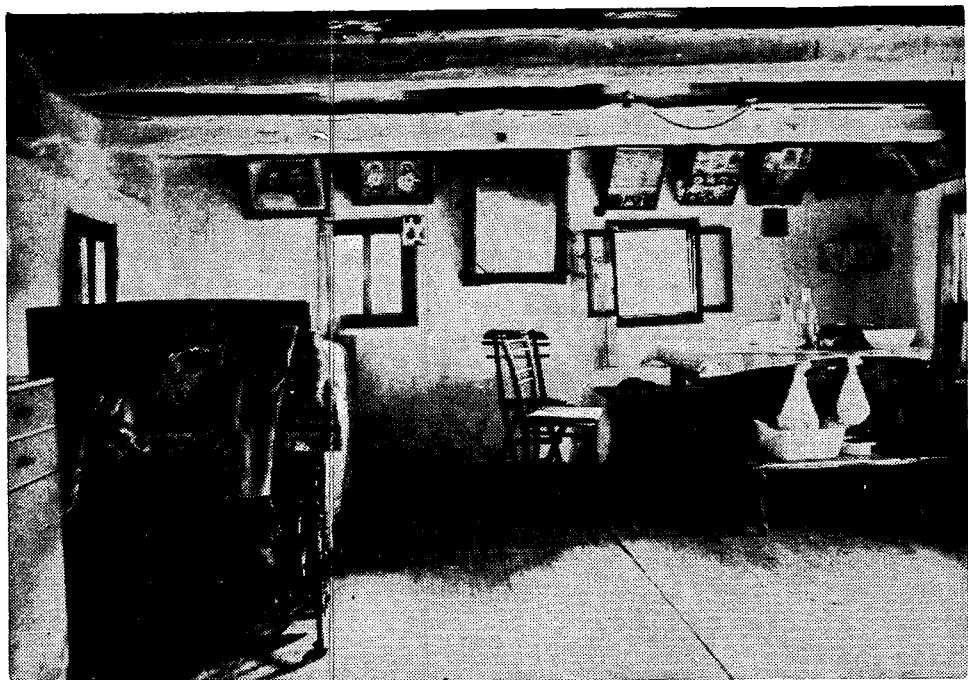

Stambeni objekt, Brlog ozaljski br. 29 i 31. (snimio N. Vranić)

Stambeni objekt, Vrhovac, Gornje Selo 34 (snimio N. Vranić)

Unutrašnjost kuće, Griče gornje br. 64 (snimio N. Vranić)

a) U najstarijim primjerima objekata tradicijske arhitekture osjeća se stari način zadružnog života, kako u oblikovanju okućnice, tzv. »stanju« (u rasporedu gospodarskih objekata), tako i u broju, veličini i položaju stambenih prostorija velike zadružne kuće, pored koje su se nizale veoma dopadljive »komore«. Proces diobe kućnih zadruga iniciran nakon formalnog ukidanja feudalnih odnosa u ovim krajevima, prema kazivanjima starijih stanovnika počeo je krajem 19. st. »Družine« su se dijelile na onoliko dijelova koliko je bilo muških glava. Bilo je slučajeva da su se podijeljeni članovi ponovno udruživali u manje zajednice, tako da su se neke od takvih zadruga definitivno podijelile tek nakon II svjetskog rata, a izvrstan primjer za to je zadružna obitelj Lucijanić.⁴⁾

Dioba »družina« odrazila se i na obliku okućnica: iz jednog »funduša« dobivala su se dva ili više, te su se na taj način stvarale uske parcele i povećavao se broj stambenih kuća. Dioba se odrazila i na izgledu samih zadružnih kuća, koje su često bile jednostavno prepolovljene (primjer diobe zadružne kuće na Grandić Bregu, k. br. 12 i 13) — gdje je izvršena vertikalna podjela, tako da na zajednički trijem »ganjk« vode odvojene stepenice sa svake strane: ili, još je drastičniji primjer diobe kuće po sredini (horizontali).

4. Aleksandra Muraj — Ivan Maradin: Kuća zadružne obitelji Lucijanić (Vučjak-Karlovac), Zb. Gradskog muzeja Karlovac, Karlovac, 1984. str. 158.

Inače, kod prizemnica u jednostavnoj razvojnoj liniji, prostorije se nižu, i redovito svaka prostorija ima svoj zaseban ulaz da bi na kraju razvoja to postala složena kuća s trijemom i zaštićenim ulazom (nakon 1900-te god. počeo se prigradivati trijem).

U drugoj razvojnoj liniji ističe se ulazni dio »ganjk«, iz kojeg je pristup u sve prostorije.

Najstariji objekti jednostavnih prizemnica su manjih dimenzija, a unutrašnjost je podijeljena na dvije prostorije (sobu »hižu« i kuhinju). U Sršićima je sačuvana drvena kuća koja uz sobu ima kuhinju u kojoj se vide tragovi otvorenog ognjišta, iznad kojeg je bačvasti zaobljeni svod, tzv. »kobača« (Sršići, k. br. 12).

b) Dok stariji objekti nemaju ukrasa, mlađi stambeni objekti, osobito oni koji su pod izravnim posavskim utjecajem, imaju mnoštvo ukrasa: dominiraju obojeni uglovi i rezbareni stupci na trijemu u bojama hrvatske trobojnice, biljni motivi na zabatnim pročeljima, gdje je obično urezana godina gradnje, ime graditelja i kućevlasnika, tako da bi se moglo govoriti o dekoriranim fasadama (primjer: Vrhovac, Gornje Selo k. br. 34).

Kako je i u ovim krajevima uobičajena pojava kupovanja starih kuća, preslaganja istih, velika većina objekata »izdelana« je od stare građe: tako se često vide markacije planjki zarezima (tzv. »naseki«, »zaseki« — što su zapravo sjekirom urezane uspravne crte, kojima se obilježavaju planjke, kako bi se lakše ponovo sastavile).

Dakle, planjke su se zarezivale, nasekale, ili »navrtivale« po dužini ili po širini (»navrtivati« — bušiti svrdlom).

c) Kuće s elementima prenesenim iz susjednih krajeva (i Slovenije) također se odlikuju brojnim ukrasima, rezbarenom stolarijom, (kapci na prozorima sa srcolikim otvorima i sl.). Posebno su ukrašene ograde trijema i stupci trijema koji podupiru krovnu strehu.

Na temelju skupljenog materijala i izrađenih arhitektonskih snimaka može se konstatirati da su stambeni objekti pravilna kvadratna ili pravokutna tlocrta: stambeni objekti pretežno su orijentirani s ulazom prema jugu i jugozapadu. Kod zapadne orijentacije pojava trijema je češća. Svojim zabatnim pročeljem objekti su orijentirani prema seoskom putu: ulaz u kuću nalazi se na dužoj strani kuće (dvorišnoj).

Kod većine mlađih stambenih objekata zadržan je tradicionalan raspored prostorija: dominira velika soba, prva ili tzv. »hiža«, u kojoj se nalaze postelje, stol, klupa, ladice, te obavezno »sveti kutić«, s kupovnim svetačkim slikama uspomena s proštenja, fotografijama vjenčanja, ili u posljednje vrijeme fotografije (iz novina, zidnih kalendara) maršala Tita, kao i mlađih ukučana s odsluženja vojnog roka. Škrinja i peć koja se loži iz kuhinje, tzv. »peć na pećnjake«, »petnjake«, zauzimaju istaknuto mjesto: najnovija varijanta je kombinacija kupovnog štednjaka i peći na »petnjake« (primjer, Sršići, k. br. 11), gdje su obje peći u funkciji.

Srednja prostorija je redovito kuhinja, koja je manjih dimenzija, jer je ispred nje predvorje, »ganjk«, iz kojeg se ulazi u sve prostorije: u kuhinji, osim peći, uobičajeni inventar čine police za posuđe. U zadnjoj sobi ponekad

se mogu naći i postelje (ako je obitelj brojnija), inače je uobičajen inventar tkalački stan i škrinja za ruho.

Kod novijih kuća, građenih na padini, također se koristi nagib terena za podrum, tzv. »pivnicu«: podrum se najčešće nalazi ispod »zadnje« sobe.

Dakle, možemo zaključiti da unutrašnjost novijih kuća, građenih iza I svj. rata, ima tradicionalan raspored prostorija. One imaju sačuvane stare nazive pojedinih prostorija, namjena im je ostala ista, ali su vrijednosne orijentacije, nove »moderne« kuće »nove«: kupovni namještaj, upotreba kupovnog posuđa: sve češća pojava zapošljavanja u obližnjim većim centrima pa se paralelno s tom pojavom mijenjaju i svakodnevne navike, način života i rada stanovnika.

4.

Činjenica je da se staru seosku kuću, u kojoj se živi, ne može sačuvati u nepromijenjenu stanju. Ona se samim načinom života i svakodnevnim promjenama stalno razvija.

Rezolucijom ICOM-a iz 1962. god. preporučuju se tri oblika zaštite objekata tradicijske arhitekture:

1. njihova zaštita na mjestu gdje su zatečeni,
2. prenošenje na drugo mjesto s drugom, ne muzeološkom namjenom,
3. prenošenje na drugo mjesto za potrebe etnografskog muzeja — etno-parkova.⁵⁾

Slično, naime, preporučuje i rezolucija ICOMOS-a iz 1971. god.⁶⁾ Međutim, analizom uzroka neuspjeha zaštite »in situ« uvidamo da je suvremeni preobražaj sela rezultat širih društvenih procesa: promjena načina privredivanja, izmjene društvene strukture i strukture stanovništva i obitelji. Povećanu kupovnu moć prati intenzivna izgradnja. Proces urbanizacije sela rezultira zamjenom starih objekata tradicijske arhitekture sa šablonskom, nekreativnom, ali i skupljom arhitekturom. Kada se na terenu povede razgovor kojim konzervatori na bilo koji način sugeriraju upotrebu tradicionalnih građevinskih materijala u izgradnji nove kuće, u pravilu slijedi odgovor da je to nemoguće, jer da nema građe, nema majstora, i što je najvažnije, lijepo je »novog«, lijepo je ono što ima susjed, lijepo je ono što je u gradu ...

Česta je pojava na terenu da se uz staru kuću »naslanja« nova: odnosno, izgradnja nove kuće uvjetuje rušenje stare, uz sva potrebna odobrenja općinskih službi kod izdavanja građevinske dozvole. Možda je tu djelomično kriva služba zaštite, koja nije u mogućnosti da se koordinira s općinskim inspekcijским službama (komitetima za građevinarstvo i sl. službama, kojima inače redovito šaljemo sve naše zaštitne akte, sve dozvole itd.).

5. Dušan Drljača: »Za jedan ili više etno-parkova u okolici Zagreba« (Etnološka istraživanja, Zgb, 1981, str. 136.)

6. D. Drljača: isto.

No, smatram da je za devastaciju prije svega odgovoran stav društveno-političkih zajednica (općina, MZ) koje nemaju izgrađen stav prema vrijednostima tradicijskog nasljeđa. Odnos domaćeg stanovništva prema vlastitim »starinama« je također neadekvatan: dok se »dive« krasno uređenim selima u Austriji ili Njemačkoj, te ih pokušavaju oponašati mnoštvom balkona na svojim novogradnjama i drugim detaljima, istovremeno se svoje starine stide i nastoje je što prije »raskopati«.

Nakon inventarizacije, evidencije i registracije spomenika dolazi do fizičke zaštite spomenika (konzervacija, sanacija, eventualna rekonstrukcija) i naposljetku revitalizacije, što bi značilo uključivanje u suvremene tokove života. No, realizacija tih postupaka je toliko rijetka pojava da se može o njoj govoriti samo teoretski, na savjetovanjima.

Zaštita »in situ« postići će uspjeh tek onda kad se zadovolje suvremene stambene potrebe stanovništva, ako stanovništvo odluči investirati svoja sredstva u sanaciju i adaptaciju već postojećeg objekta. Drugim rječima, ako selo i dalje živi i razvija kvalitetnu i suvremenim uvjetima primjerenu egzistenciju.

Aktivna zaštita značila bi uključivanje čitavog društva u dugotrajni i permanentni proces očuvanja kulturnih vrednota, koji bi se provodio na tri razine:

1. stručne službe,
2. društveno-političke zajednice,
3. šire participacije građana.⁷⁾

Animiranje stanovništva za akcije zaštite i uređenja graditeljske baštine od posebno su velikog značenja. Ono je moguće posredstvom sredstava informiranja (radio, TV, novine, filmovi). Kolika je popularnost i utjecajnost TV može se vidjeti na primjeru kad se neka ekipa s aparatima pojavi na selu: seljaci prvo pomisle da je to za televiziju, i kada saznaju da nije, često pokažu primjetno razočaranje.

Uspjeh zaštite tradicijske arhitekture ovisit će o sposobnostima sredine da osigura obrazovanje stanovništva i naravno stručnjaka (tu mislim osobito onih u općinskim službama). Širi se slojevi stanovništva mogu obrazovati pomoću stalnih rubrika u dnevnom tisku: važan je također i odgoj u osnovnim i srednjim školama, gdje bi se ta problematika mogla uklopiti u predmet poznavanje prirode i društva.

Obrazovanje na fakultetima može se uklopiti u predmet »zaštita spomenika«, te sve do specijalističkog obrazovanja i postdiplomskih studija (prvi jugoslavenski postdiplomski studij graditeljskog nasljeđa u Splitu — osnovali su Splitsko sveučilište i Arhitektonski fakultet u Zagrebu).

Kao logični završetak akcije, »Istraživanje i fiksiranje stanja etnoloških spomenika u cilju prikupljanja dokumentacije i proučavanja mogućnosti njihove zaštite na području SR Hrvatske« organizirali smo izložbu u Etnografskom muzeju u Zagrebu pod nazivom: »Ozaljski kraj — tragom etnografske

7. Tomislav Marasović: Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu, Split, 1985, str. 43.

baštine«, koja je bila kasnije prenesena u Gradski muzej Karlovca i Narodno sveučilište Ozalj, te na kraju i u Zadar, što je također jedan vid animacije i obrazovanja. I tako su izložbu vidjeli mnogi kulturni radnici, studenti, đaci i drugi zainteresirani posjetioci muzeja. No, što ja smatram najvažnijim, nisu došli »naši« seljaci iz obrađenih sela i nisu vidjeli svoje kuće na prekrasnim velikim fotografijama, da bar tom prilikom budu ponosni na svoju djedovinu. Možda bi mogli, umjesto u Zagrebu, drugi put izložbu prezentirati po selima, ili barem snimiti na video-traku.

Kao rezultat ove etno-akcije, osnovan je na području općine Ozalj (u neposrednoj blizini grada Ozlja) etno-park čije su osnivanje financijski pomogli RSIZ kulture i SO Ozalj. Zalaganjem prof. Martina Vajdića uspješno su dislocirani objekti okućnice iz Tomašnice, Potočkog Sela, kao i stambeni objekt iz Trga. I ovom prilikom želim se zahvaliti prof. Vajdiću na angažiranju oko izgradnje etno-parka, koji će biti sastavni dio etnološkog odjeljenja Zavičajnog muzeja.

BIBLIOGRAFIJA:

Martin Vajdić: Ozaljsko područje (Po dragome kraju, KAJ 9/11, 1976. god. str. 47-99).

Radoslav Lopašić: Oko Kupe i Korane (Matica hrvatska, Zgb., 1895)

Problemi zaštite etnoloških spomenika na području SR Hrvatske, (Republički zavod za zaštitu spom. kult. Zgb., 1969)

Tomislav Marasović: Zaštita graditeljskog nasljeđa, Zgb, Split, 1983.

TRADITIONAL ARCHITECTURE OF THE OZALJ AREA

Summary

The author introduces the ethnological project »Research and Evaluation of Ethnographic Monuments for the purpose of Their Documentation and Eventual Protection in SR Croatia«. The fieldwork in surroundings of Ozalj was carried out at the end of 1983. The team of researchers was interdisciplinary. Along with the classification of objects representing traditional architecture, the author also discusses some problems related to the legal and physical protection of these objects.